

SUTORINA U BOKI KOTORSKOJ NEOTUĐIVI TERITORIJI BOSNE I HERCEGOVINE

Jusuf Mulić

(Tekst, uz saglasnost autora, preuzet iz časopisa za kulturu i društvena pitanja „Behar“ br. 111-112)

PREVLAST BOSNE NAD BOKOM KOTORSKOM OD 1382. I NJENA SUDBINA DO 1918.

Radi stjecanja boljeg uvida u ono što se u bosanskom dijelu Boke Kotorske dešavalo od 1377. do 1918. godine bit će potrebni nešto detaljniji podaci o današnjim gradovima i lukama Kotor, Herceg Novi i Risan, te selu luci i solani Sutorina.

Kralj Tvrtko Kotromanić došao je 1382. godine u posjed dijela Boke Kotorske u oblasti Travunija, od granice župe *Konavle* u području Sutorine do granice župe, s granicom kod sela Strp i Kamenari. Tako je nastao bosanski dio Boke Kotorske. Darovnicom ugarske kraljice Elizabete, od 1382. godine, Tvrtko je u posjed dobio i Kotor. Tu su, pored luke, bile uspostavljene carinarnica i trg soli/slanica, na kojima su ubirani značajni prihodi u proračun Bosne. Nakon njegove smrti 1392. godine Kotor se osamostalio, ali je feudalnom gospodaru Hercegovine, velikom vojvodi rusaga/države bosanskog Sandalju Hraniću, priznato pravo da na kotorskoj carinarnici i trgu soli/slanici ubire carine. To pravo: Kotor se je Sandalju odrekao 1420 godine, da bi 1423. godine ušao u sastav Mletačke Albanije. Gospodarima feudalne oblasti Hercegovina, priznato je pravo na godišnje obeštećenje u visini izgubljenih prihoda. Tako je ostalo do kraja bosanske samostojnosti.

Krajem maja 1382. godine, Tvrtko je uz morsku obalu počeo graditi tvrđavu, koju je završio prije 15. septembra iste godine. Tvrđavi je dao ime *Sveti Stefan* (kasniji nazivi Donja tvrđava I Forte Mare), što je bilo njegovo krsno ime, jer je bio katolik. Ispod tvrđave je sagradio luku i privremeno otvorio trg soli/*slanicu*. Zbog nepovoljne konfiguracije terena, samo je pristanište za putničke brodove bilo pod Donjom tvrđavom, a luku sa svim sadržajima, sagradio je u dnu Topaljskog zaliva u susjednoj Sutorini, na ušću rijeke Sutorine. Na ovo i danas podsjećaju lokaliteti *Brodište* i *Konopište*. U luku Sutorina, prve brodove natovarene solju primio je osobno Tvrtko. Nakon smrti kralja Tvrtka I Kotromanića u martu 1391. godine, upravu nad Novim preuzeo je veliki vojvoda Sandalj Hranić Kosača i njime gospodario do svoje smrti 15. marta 1435. godine. Međutim, o ovom periodu u pisanim spomenicima nema dosta podataka. Zna se samo da je oko 1396. godine obnovio slanicu i sol prodavao u Novom i Sutorini. U tu svrhu sagradio je *kuću pod gradom* (skladište). Dubrovčani su se 1397. godine žalili Sandalju i bosanskoj kraljici Jeleni Grubi, pa je prodaja soli u Novom i Sutorini nakon nekog vremena ukinuta.

U vrijeme Sandaljeve uprave, naselje koje se stvorilo iznad Donje tvrđave još 1411. godine bilo je selo koje je nosilo naziv *Sv. Stjepana* (villa Sancti Stefani). Ugovorom od 24. juna 1419., Sandalj Hranić Kosača Dubrovačkoj Republici je

prodao svoj dio Konavala, a ugovorom od 31. decembra 1426. godine i Radoslav Pavlović svoj dio. Tada je uspostavljena granica između Dubrovačke Republike i Osmanskog carstva koja je današnja granica Republike Hrvatske dijelom s Bosnom i Hercegovinom, a dijelom s Republikom Crnom Gorom.

Nakon Sandaljeve smrti, upravu nad Novim preuzeo je njegov bratić, novi gospodar feudalne oblasti Hercegovina, veliki vojvoda rusaga bosanskog Stipan Vukčić. Za period u kojemu je on upravljao Novim može se slobodno reći da je bilo njegovo *zlatno doba*. Nakon toga, naselje je izmijenilo naziv u Novi, ali se iz dostupnih pisanih spomenika i literature nije moglo utvrditi kada se to pobježe desilo. Međutim, osnovano je pretpostaviti da je to bilo nakon izgradnje Gornje tvrđave / Gornji Grad i naselja koje je ispod nje izgrađeno. U historiografskoj literaturi o Novom, nigdje nije naveden podatak kada je tvrđava podignuta, ali je to moralo u vrijeme Stipanove uprave. Do toga zaključka dolazi se jednostavno na osnovu činjenice da se 2. januara 1482. godine u nju smjestilo 200 ugarskih vojnika i da su je 29. januara te godine predali Osmanlijama.

Osim građevinskih zahvata i modernizacije oblasne administracije, Stipan je svim silama nastojao da od Novog napravi najveće privredno središte Hercegovine, jer su za to postojali svi potrebni uslovi. On je prvo obnovio za vrijeme Sandaljeve uprave zapuštenu sutorinsku luku, u čijoj blizini je sagradio brojna skladišta za izvozno uvozne robe i posebna skladišta za sol, zatim ogradu carinarnice i čitav niz drugih pomoćnih zgrada. Na ovo podsjeća današnji lokalitet u Sutorini koji nosi naziv *Magazini*, pa je ona ubrzo postala glavna utovarnostovarna luka Hercegovine za robe koje su izvožene iz Bosne u Dubrovnik i druge zemlje s druge strane Jadranskog mora (olovo, vosak, živa stoka, meso, sir i dr.) i uvoženih u Bosnu (sol, tkanine, odjeća, nakit, biber, oružje, staklo i dr.), a zatim je obnovio proizvodnju soli u solanama na potezu od Njivica preko Igala do Sutorine i slanicu, za čije potrebe je iz raznih zemalja dovozio sol i prodavao je mimo postojećih ugovora.

Naziv Novi trg je dobio nakon što je veliki vojvoda Stipan Vukčić 1448. stekao titulu hercega, u historiografiji nedostaje odgovor na pitanje kada se to pobježe desilo i kada se Novi prvi put spominje pod nazivom Herceg Novi. Ovome pitanju posebnu pažnju posvetio je Tomo K. Popović. Nakon opsežnih traganja, on je pronašao jednu ispravu iz 1797. godine u kojoj se Novi prvi put spominje pod nazivom Herceg Novi.

Stipan Vukčić Novi je uredio kao administrativno-upravno i snažno privredno središte Hercegovine. U prvoj polovici maja, Stipan je otišao u posjetu u Dubrovnik, ali se na povratku u Novi teško razbolio. Odmah je u Dubrovnik upućeno izaslanstvo s molbom da Dubrovčani u Novi upute svoga liječnika. Njihovom traženju nije se moglo udovoljiti, jer je u Dubrovniku harala kuga.

Stipan je u dvoru u Novom 21. maja 1466. godine sastavio svoju oporuku, a tome činu bili su prisutni njegovi kućani (ukućani), komornik (blagajnik), vitez i novski knez Pribislav Vukotić, diplomatski savjetnik i poslanik gost Crkve bosanske Radin Butković, te mileševski mitropolit David, koji je oporuku i napisao. Umro je sutradan po sastavljanju oporuke, odnosno 22. maja 1466. godine, ali mu se ne zna a grob. Tako je zauvijek oči zatvorio i ovaj veliki sin Hercegovine.

Stipana je nalijedio mlađi sin Vladimir, s titulom hercega. Novi se, zajedno s

jednim užim područjem oko njega, zadržao u Vladimirovoj vlasti. On je sultanu Mehmedu II. Osvajaču nastavio uredno plaćati harač, koji je nametnut njegovom ocu 1464. godine, kada je ponovo postao osmanski štíćenik. To je značilo da je ostatak Vlatkove zemlje pod zaštitom sultana. Osmanlije su, zahvaljujući i prijateljstvu Vlatkovog brata Ahmedpaše Hercegovića s osmanskim sultanom, obavezu njegovog zaštitnika poštovali, unatoč činjenici da su Gornju tvrđavu u Novom, vjerovatno na nagovor Dubrovčana, koji su na svojoj granici više voljeli imati njega nego Osmanlije, od 1467. godine držali Ugri. Zbog sve čvršćeg povezivanja Vlatka s Ugri, Osmanlije su očito procijenili da i s njim stvar treba privesti kraju. Završni udar Osmanlija protiv Novog otpočeo je, vjerovatno, prvih dana mjeseca novembra 1481. godine, a okončan je predajom hercega Vlatka i Donje tvrđave u Novom 13. decembra 1481. godine i Gornje tvrđave do kraja januara 1482. godine, kada je došao u posjed Osmanlija.

Osmansko zaposjedanje Novog završeno je bez ispaljenog metka, ulaskom osmanske vojske u *Donju tvrđavu* 14. decembra 1481. i u *Gornju tvrđavu* 29. januara 1482. godine. Tako je nestao i posljednji slobodni dio bivšeg Bosanskog kraljevstva, a dio Boke Kotorske od Sutorine do Risna, za Bosnu trajno izgubljen.

Novi je svim zemljama iz osmanskog okruženja predstavljao posebno zanimljivu stratešku tačku na južnom Jadranu, jer je zatvarao ulaz u Bokokotorski zaljev, a iz njegove neposredne blizine mogao se kontrolirati značajan dio Jadranskog mora prema Italiji. Zbog toga su, nakon poraza flote Svete Lige kod Lepanta 1527. godine, svoju flotu prebacili u vode oko Novog i zauzela ga, zajedno s okolinom, 12. jula 1538. godine. Osmanlije su ponovo zauzeli Novi 27. avgusta 1539. godine. Mlečani su 1572. godine ponovo pokušali da zauzmu Novi, ali u tome nisu uspjeli. Nakon toga, preko stotinu godina nije bilo mletačkih pokušaja da zauzmu Novi i okolinu. Mlečani su počeli s napadima na bosanski dio Boke Kotorske od granice kod sela Strp i Kamenari 1684. godine i, redom, zauzimali mjesto po mjesto i približili se Novom. Uz pomoć savezničkog brodograditelja, Crnogoraca i Kotorana, vlaških plemena i Peraštana, zauzeli su Novi i Sutorinu 22. septembra 1687. godine, te tako kod sela Carine izbili na dubrovačku granicu.

U Mletačko-osmanskome ratu (1645-1699.) godine, u historiografiji poznatom kao *Morejski rat*, Mlečani su, potpomognuti Peraštanima i okolnim vlaškim plemenima Nikšići i Riđani, postupno od 1684. do 1687. godine zaposjeli čitav bosanski dio Boke Kotorske i kod rta Oštro na poluotoku Prevlaka, te sela Carine, izbili na dubrovačku granicu. Izbijanje Mlečana na dubrovčansku granicu, crtom Carine-Sutorina-Prevlaka, nije odgovaralo Dubrovačkoj republici, pa je svim silama nastojala da se takvo stanje izmijeni. Diplomatskim kanalima, uspjela je pridobiti Carevinu Austriju i Osmansko carstvo da usklade svoje interese protiv Mletačke republike u vlastitu korist. Na pregovorima u Srijemskim Karlovcima, Porta je uslovila potpisivanje ugovora o miru s Mletačkom republikom samo ukoliko granična crta između Dubrovačke republike i Osmanskog carstva u Hercegovskom zaljevu, upostavljena 1426. godine, ostane neprekinuta. Budući da se s tim zahtjevom saglasila i Carevina Austrija, mletački su pregovarači taj uslov morali prihvatiti, pa je 26. januara 1699. godine u Beogradu potpisan ugovor o miru između Mletačke Republike i Osmanskog carstva. U članu IX ugovora o miru, utvrđeno je slijedeće: *Teritorija i distrikt dubrovačke države nastavljat će se na*

teritoriju i distrikt Visokog carstva, odstranjujući svaku zapreku koja sprječava nastavak i općenje zemalja spomenutog gospodstva sa zemljama Carstva.

Takvo postignuto rješenje značilo je da se Mlečani moraju povući s dubrovačke granice u Bokokotorskom zaljevu i uspostaviti novu granicu s Osmanskim carstvom, ali da će ona biti putem zajedničkih komisija naknadno utvrđena. Razgraničenje se oteglilo do 1701. godine. Tada je utvrđeno da tzv. *koridor Sutorina* obuhvaća sela Sjenici (Cjenici i Čenići), Lučići, Malta, Njivice, Privor (danas Prijevor), Stjepuševići (danas Ščepuševići), Špulje i Žvinje. Ovako utvrđena granica između Mletačke republike i Osmanskog carstva, ostala je sve do kraja osmanske vladavine, odnosno austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Poslije propasti Mletačke republike, njen dio Boke Kotorske mijenjao je gospodare. Prvo ga je zasposjela Austrija, kojoj je odredbama *Mira u Kampoformiju* (Italija), održanog 1797. godine, potvrđeno joj je pravo stečevine na osvojenu teritoriju. Od pripadajućeg dijela Boke, Carevina Austrija je obrazovala okrug s četiri kotara: Kotorom, Risnom, Budvom i Novim, te ga priključila Pokrajini (Kraljevini) Dalmacija, sa sjedištem u Zadru.

Odredbama *Požunskog mira*, koji je držan 1805. godine u gradu Požunu (danas Bratislava u Republici Slovačkoj), Austrija je Boku Kotorsku ustupila Francuskoj. Rusi su zauzeli Boku 1806. i u njoj ostali do 1807. godine, kada je ponovo došla u posjed Francuske, u čijoj vlasti je od 1806. godine bila Dubrovačka Republika. Poslije Napoleonovog poraza u bici kod Lajpciga (njem. Leipzig) 1813. godine, Boku su od Francuske preoteli Crnogorci. Odmah nakon toga u selu Dobrota je 10. oktobra 1813. godine, održana Velika narodna skupština Crnogoraca i Bokelja, na kojoj su obje strane položile zakletvu *da će ove dvije pogranične zemlje jedna drugoj biti vjerne i svagda i u svakom slučaju i događaju ostati ujedno sastavljene*. Ustanovljena je zajednička crnogorsko-bokeljska vlada, tzv. *Centralna komisija*, sa sjedištem u Dobroti, a zatim u Kotoru.

Pod pritiskom velikih sila, Crnogorci su, na zahtjev Rusije, Boku Kotorsku napustili 14. jula 1814. godine, koju je zaposjela Austrija. Na završnoj sjednici Bečkog kongresa, na kojim su sudjelovale sve sile koje su bile upletene u ratove vezane za francusku revoluciju i u tzv. napoleonskim ratovima, održanoj 9. juna 1815. godine, donesene su odluke o novom preuređenju Evrope. Austriji je priznato pravo na Pokrajinu (Kraljevinu) Dalmaciju, u čijem sastavu je bila čitava Boka Kotorska, kao okrug sa četiri sreza: Kotorom, Budvom, Risnom i Herceg Novim, dok je *enklava Sutorina*, ostala u osmanskoj vlasti. Time je, sa stajališta međunarodnog prava, proglašenje ujedinjenja Crne Gore i Boke izgubilo svaku vrijednost. Drugim riječima, Crna Gora nije mogla polagati nikakvo pravo na Boku Kotorsku.

Period Austrougarske vladavine

Odredbama Berlinskog kongresa iz 1878. godine, Bosna i Hercegovina je zadržala granice prema pokrajini Dalmaciji kakve su uspostavljene prodajom Konavala 1426. i potvrđene 1701. godine. To je podrazumijevalo da je područje političkih općina *Kruševica* i *Sutorina* u kazi Trebinje, s površinom od 81,58 km² i kopnenom granicom koju do rta Oštro zapljuskuje more, u dužini od 4,521 kilometara, ostalo

u sastavu kotara Trebinje sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije. U sastavu dviju političkih općina bila su sljedeća sela: *Kruševica*: Bijelići, Kruševica, Petrijevići i Svrgnuće. Sjedište općine bilo je u selu Svrgnuće. *Sutorina*: Sjenici/Čenići, Lučići, Malta, Njivice, Prijedor, Šepuševići, Špulje i Žvinje. Sjedište općine bilo je u selu Sutorina.

Prema zvaničnim popisima stanovništva, katastarske općine Kruševica i Sutorina, koje čine područje Sutorine, imale su sljedeći broj stanovnika:

Godina	Broj stanovnika po općinama		Područje
	Kruševica	Sutorina	
1879.	1.039	804	1.843
1885.	1.116	874	1.990
1895	1.210	940	2.150
1910.	978	1.080	2.058

Izvori: Navedeni u Obavještenja pod Popisi stanovništva

Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije u oktobru 1918. godine, crnogorske trupe su zaposjele Boku Kotorsku, odnosno kotar Kotor i priključile ga Kraljevini Crnoj Gori, ali su političke općine *Kruševica* i *Sutorina* ostale u sastavu trebinjskog sreza u Pokrajini Bosni i Hercegovini. Zaposjednuto područje ostalo je u sastavu Kraljevine Crne Gore samo do 26. novembra 1918. godine, odnosno nešto više od mjesec dana. Tada je Crna Gora nestala kao država i priključena Kraljevini Srbiji, pa se i čitava Boka Kotorska našla u njenom sastavu.

Odredbama mira u Sen Žermenu (fr. Saint Germaninen-Laye), u historiografiji poznatom kao *Senžermenski mir*, koji je potpisan 10. septembra 1919. godine, potvrđen je raspad Austro-Ugarske Monarhije, a Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca priznato pravo na posjed Boke Kotorske. Kao bivša pokrajina Austro-Ugarske Monarhije, Bosna i Hercegovina je u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba (1918- 1919.) unijela cjelovitu teritoriju u granicama kakva je bila međunarodno priznata na Berlinskom kongresu 1878. godine, a to znači i s područjem Sutorine s dvije političke općine: Kruševica i Sutorina.

Iako je još uvijek, makar i po običaju pravno, postojala Pokrajina Bosna i Hercegovina, s pokrajinskom vladom na čelu, na ovaj potez Kraljevine Srbije nije stavljen nikakav prigovor, budući da Crna Gora nije imala nikakvo historijsko pravo na bosanski dio Boke Kotorske. Ona je u sastavu Bosanskog kraljevstva i Bosanskog ejaleta bila od 1377. do 1684. godine, odnosno, preko tri stoljeća, kao zaposjednuto područje u sastavu Knjaževine Crne Gore između novembra 1813. i juna 1814. godine, odnosno samo nešto više od šest mjeseci. Pri tome treba imati u vidu da ta zaposjednutost, bez obzira na *Proglas o ujedinjenju Crne Gore i Boke*, nije dobila međunarodno priznanje i da je ujedinjenje, sa stajališta međunarodnog prava, proglašeno ništavnim. U privremenom uređenju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, ponovo se pojavila Crna Gora, ali sada samo kao pokrajina sa srezovima *Berane, Budva, Cetinje, Kotor* i *Podgorica*. Takvo stanje bilo je i u prvom popisu stanovništva iz 1921. godine.

U popisu stanovništva iz 1921. godine u političkim općinama *Kruševica* i

Sutorina bio je 2.091 stanovnik (pravoslavnih 2.069, katolika 6, muslimana 2), a u popisu iz 1931. u općini *Primorje* sa katastarskim općinama *Kruševica* i *Sutorina* 2.053 stanovnika (pravoslavnih 2.014, rimokatolika 32 i muslimana 7).

Temeljem *Uredbe o podjeli države na oblasti* od 26. aprila 1922. godine, kada je država SHS preimenovana u kraljevinu, kao i sve ostale, nestala je i pokrajina Crna Gora, koja je preimenovana u Cetinjsku oblast, ali bez sreza Kotor koji je priključen novoosnovanoj Dubrovačkoj oblasti. Srez Trebinje s političkim općinama *Kruševica* i *Sutorina* ostao je u sastavu bivšeg Okruga Mostar, preimeovanog u Mostarsku oblast.

Temeljem *Zakona o nazivu i podjeli države na upravna područja* (banovine o.p) od 3. oktobra 1928. godine, kada je država preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju, obrazovana je Zetska banovina u čiji sastav su ušli Cetinjska oblast, kotarevi (srezovi) Dubrovnik i Kotor (sa sreskom ispostavom Herceg Novi) iz Dubrovačke oblasti, te srezovi Bileća, Foča, Gacko, Ljubinj, Nevesinje i Trebinje iz Mostarske oblasti. Dubrovnik i Kotor su 1939. godine izdvojeni iz zetske i ušli u sastav Hrvatske banovne.

Područje Sutorine u sastavu novoobrazovane političke općine Primorje prelazi iz trebinjskog u kotorski srez

U članu 165 Finansijskog zakona 1927/1928. godine, ministar unutrašnjih poslova bio je ovlašten da utvrdi ime, obim i sjedište političkih općina u šest oblasti bivše Bosne i Hercegovine. Posebnom uredbom utvrđene su političke općine u srezu trebinjskom. Tom prilikom došlo je do objedinjavanja dotadašnjih političkih općina *Kruševica* i *Sutorina* u novu političku općinu pod nazivom *Primorje*, a one su postale katastarske općine sa istim teritorijalnim opsegom. Ono što je, nakon obrazovanja političke općine *Primorje* s katastarskim općinama *Kruševica* i *Sutorina* činjeno, zorno potvrđuje dvije općepoznate stvari: prvu, da 1. Pozivom na stav 2 člana 50 Finansijskog zakona za 1936./1937. godinu, ministar unutrašnjih poslova donio je Uredbu IV broj 33372 od 25. septembra 1936. godine, kojom se općina *Primorje* izdvaja iz trebinjskog sreza i pripaja sreskoj ispostavi Herceg Novi kotorskog sreza. Ta je promjena izvršena Rješenjem ministra unutrašnjih poslova broj 673/3 od 12. decembra 1936. godine.

2. Budući da su srezovi trebinjski i kotorski bili u sastavu Zetske banovine, nisu postojali nikakvi opravdani administrativno-upravni razlozi za izmještanje općine *Primorje* iz trebinjskog i njeno pripajanje kotorskom srezu. Ugledni Srbi rodом iz Trebinja, književnik i diplomata Jovan Dučić, profesor Univerziteta u Beogradu dr Mehmed Begović i drugi, to su mogli spriječiti, ali nisu ni pokušali. Da su to učinili, danas bi bivša politička općina *Primorje* bila u sastavu Bosne i Hercegovine, a ona bi imala svoj izlaz na otvoreno more.

3. Rješenjem ministra finansija broj 5.720-V od 28. februara 1937. godine, katastarske općine *Sutorina* i *Kruševica* izdvojene su iz Katastarske uprave u Trebinju i priključuju katastarskoj ispostavi u Herceg Novom Katastarske uprave u Kotoru.

4. Zemljišne knjige i geodestk snimci za katastarsku općinu *Sutorina* odmah su bile izuzete iz Gruntovnice su utvrđene na Berlinskom kongresu, dakle i sa područja

Sredskog suda u Trebinju, a topografske karte iz Katastarske uprave Trebinje prenesene u Sredskog suda u Kotoru, odnosio katastarsku općinu Herceg Novi Katastarske uprave u Kotoru. Iz nepoznatih razloga do početka Drugog svjetskog rata, to za katastarsku općinu *Kruševica*, to nije bilo učinjeno.

Položaj područja Sutorine nakon Drugog svjetskog rata: Avnojevsko rješenje teritorijalnog opsega Bosne i Hercegovine

O utvrđivanju unutrašnjih granica između budućih federalnih jedinica, na zasjedanjima AVNOJ-a u Bihaću i Jajcu nije bilo govora. O tome Janko Pleterski kaže: *Rasprave o državnim granicama tamo gdje nisu podudarne s etničkim bile su općenito odgođene do vremena poslije oslobođenja, u interesu slobodilačkog rata, odnosno suradnje s protufašističkim pokretima drugih, susjednih naroda (pogotovo je primjer Makedonija).*

Predsjedništvo AVNOJ-a je na sjednici od 24. februara 1945. godine ovako opredijelilo granice budućih federalnih jedinica: *Slovenija je uzeta u granicama uzetim od Bugarske Versajskim ugovorom; Makedonija - jugoslovenska teritorija južno od Kačanika i Ristovca; Crna Gora u granicama prije Balkanskog rata, sa beranskim i kotorskim srezom, Plavom i Gusinjem.*

Za pobliže utvrđivanje unutrašnjih granica između budućih federalnih jedinica, polazište je predstavljala norma u *Zakonu o ustroju i poslovanju AVNOJ-a i nacionalnih vijeća federalnih država u sastavu Demokratske Jugoslavije*, koji je usvojilo Predsjedništvo AVNOJ-a na sjednici od 9. aprila 1944. godine. U Zakonu se kaže da je u nadležnosti AVNOJ-a *uređenje državnih granica i uređenje federalnih odnosa i međusobnih granica federalnih država*. To ukazuje na okolnost da su granice među federalnim jedinicama utvrđivane još dok čitava zemlja nije bila oslobođena od fašističkih okupatora.

Ovako uspostavljene granice ostale su poznate kao *avnojevske*. Takvo stanovište našlo je odraza na političkoj karti Demokratske Federativne Jugoslavije iz 1945. godine. Ovim je Bosni i Hercegovina priznato pravo i na područje bivše političke općine *Primorje* u srezu Trebinje sa katstarskim općinama *Kruševica* i *Sutorina*. Da su službene granice Bosne i Hercegovine prema odluci Prezidijuma AVNOJ-a iz 1945. sve do početka 1948. godine, bile one koje su utvrđene na Berlinskom kongresu, dakle i sa područjima dijela poluotoka Kleka i Sutorine, bit će potvrđeno i u odlukama Komisije za granice iz 1947. i 1948. godine. Nešto ranije, odnosno 3. februara 1945. godine. Predsjedništvo AVNOJ-a donijelo je Odluku o ukidanju i nevažnosti svih pravnih propisa donijetih od strane okupatora i njihovih pomagača za vrijeme okupacije; o važnosti odluka koje su za to vrijeme donijete; o ukidanju pravnih propisa koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije.

U čl. 3 Odluke stajalo je slijedeće: *Pravni propisi zakoni, uredbе, naredbe, pravilnici i dr.), koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije (do 6. aprila 1941. god.) ukidaju se ukoliko su u suprotnosti sa tekovinama narodnooslobodilačke borbe, s deklaracijama i odlukama AVNOJ-a i zemaljskih antifašističkih vijeća (skupština, saveta, sobranja) pojedinih federalnih jedinica i njihovih predstavništava, kao i pravnim propisima donijetim od Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i njegovih povjereništava, mada i pojedinih povjereništava Federalnih jedinica.*

Uz potvrđene granice Bosne i Hercegovine utvrđene na Berlinskom kongresu, Odluka je bila osnova za pokretanje povrata područja bivše općine Primorje s katastarskim općinama Kruševica i Sutorina, koje su Rješenjem ministra unutrašnjih poslova KJ iz 1936. godine prebačene iz trebinjskog u bokokotorski srez, a FR Crna Gora kao sljednica glavnine teritorije bivše Zetske banovine u svome posjedu držala i nakon završetka Drugog svjetskog rata, što se kosilo s intesima FR Bosne i Hercegovine. Ali, ona nije iskorištena, kao ni one koje će nakon toga slijediti. Rasčlambom događaja vezanih za područje Sutorine, koji su nakon ovoga propusta slijedili, lako će se utvrditi da je, u namjeri da ga zadrži u svom posjedu, Crna Gora preduzimala mjere u za visnosti od ponašanja Bosne i Hercegovine.

Gubitak Sutorine kao izlaza Bosne i Hercegovine na otvoreno more, njeni stanovnici nisu mogli prežaliti. To je dalo povoda da se među narodom šapatom počne pričati o tome da ju je tadašnji sekretar PK KP za Bosnu i Hercegovinu Đuro Pucar-Stari dao Crnoj Gori. O okolnostima pod kojima se to odigralo, nastale su brojne pretpostavke. Jedna od njih polazi od toga da se Đuro Pucar saglasio sa zamjenom teritorija između Bosne i Hercegovine i Crne Gore i da je prema postignutom dogovoru Crnoj Gori ustupljeno područje Sutorine, a da su u zamjenu dobijeni planinsko selo Vučevo i prašuma Peručica, koje su ušle u sastav općine Foča. Pretpostavka o ustupanju područja Sutorine Crnoj Gori bila je uvrštena i u Nove priloge za biografiju Josipa Broza Tita, u kojima je Vladimir Dedijer pod naslovom Fiškal crnogorski Blažo Jovanović prevario b.h. kovača i oduzeo mu Sutorinu, napisao sljedeće: Vješti Blažo Jovanović, advokat po profesiji, u toku jednog razgovora ubijedio je Đuru Pucara Starog, pa je Sutorina pripala Crnoj Gori, a nova granica, sada sa Hrvatskom, koja je dobila dubrovačku rivijeru, postavljena je na Debelom Brdu (Brijegu).

Đuro Pucar-Stari nije ništa dao Crnoj Gori, jer je politička općina Primorje (s katastarskim općinama Kruševica i Sutorina) još od 12. decembra 1936. godine bila u sastavu sreske ispostave Herceg Novi bokokotorskog sreza. On je, pozivom na odluku Predsjedništva AVNOJ-a samo mogao da zatraži njeno vraćanje matici zemlji, ali, kao što će se vidjeti, to nije učinio. To znači da ne bi morala biti daleko od istine i priča prema kojoj je Blažo Jovanović od Đure Pucara-Starog zatražio da ne poteže pitanje povrata područja Sutorine matici zemlji i da se je on s tim saglasio. Posljedica po Bosnu i Hercegovinu bila je ista kao i da ju je poklonio.

Temeljem Zakona o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora od 18. avgusta 1945. Godine donesena Uredba o određivanju područja narodnih odbora i ustanovljenju sjedišta mjesnih narodnih odbora od 29. avgusta 1945. Godine u kojoj su poblize označene i granice Bosne i Hercegovine prema susjedim državama. Opis dijela granice trebinjskog sreza pre ma srezu Kotor u Federalnoj Crnoj Gori, glasi: Granica prema srezu Kotor (Federalna Crna Gora) ide od naprijed opisane tromeđe (srezova Nikšić, Ko tor/ FCG i k.o. Zupci sreza Trebinje o.p.) južnom granicom k.o. Zupci, koja pripada u područje sreza Trebinje i završava se na tromeđi srezova Kotor, Dubrovnik i Trebinje, koju tromeđu određuju k.o. Kruševica sreza Kotor, granica sreza Dubrovnik i k.o. Zupci sreza Trebinje. Na potvrdu o prihvaćanju ovakvog stanja od strane Crne Gore nije trebalo dugo čekati. Među prvim propisima koje je donijela Crnogorska Narodna kupština 2. septembra 1945. godine, bila je Odluku o novoj administrativnoj podjeli srezova i utvrđivanje mjesnih narodnih odbora. Prema toj podjeli, sela koja su se do Drugog svjetskog rata nalazila u sastavu političke općine Primorje, sreske ispostave Herceg Novi bokokotorskog sreza, sada u srezu Herceg Novi, raspoređena su u tri mjesna narodna odbora: Kruševica, Mokrnje i Sutorina. Sada se desilo ono što je nepojmljivo: dok se Bosna

i Hercegovina po tzv. avnojevskim granicama koje su bile iste kakve su utvrđene i na Berlinskom kongresu 1878. i kakve je, kao jedna od pokrajina, unijela u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba (1918.), odnosno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (1919.), a propis kojim je 1936. godine općina Primorje izuzeta iz trebinjskog i prebačena u bokokotarski srez stavljena van snage, ona to nije prihvatila, ne goje dio svoje teritorije prepustila Crnoj Gori. Predsjedništvo Ustavotvorne skupštine Federativne Narodne Republike Ju goslavije donijelo je 31. januara 1946. godine Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ). U čl. 2 o razgraničenju među republikama, stajalo je sljedeće: Razgraničenje između narodnih republika vrši Narodna skupština FNRJ.

U Čl. 13 Ustava NR Bosne i Hercegovine od 31. prosinca (decembra) 1946. o granicama je navedeno sljedeće: *Granice Narodne Republike Bosne i Hercegovine ne mogu se mijenjati bez pristanka Narodne republike Bosne i Hercegovine.* Ovdje se očito mislilo na buduće mijenjanje granica, jer je i pored zaključka Predsjedništva AVNOJ-a, područje Sutorine ostalo u granicama Crne Gore. Vlasti Bosne i Hercegovine ni ovu mogućnost nisu iskoristile da zahtjev za povrat područja Sutorine postave pred Narodnu Skupštinu FNRJ.

Takvo stanje stvari ohrabrilo je crnogorske vlasti, pa je Narodna skupština početkom 1946. godine od Narodne skupštine Narodne republike Bosne i Hercegovine zatražila ustupanje zemljišnih knjiga i geodetskih snimaka za katastarsku općinu *Kruševica*, što nije bilo učinjeno do početka Drugog svjetskog rata. Narodna skupština Bosne i Hercegovine zahtjev je prosljedila Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine, s nalogom da stvar ispita i o tome je izvijesti. Ovo pitanje je stavljeno kao 15. tačka dnevnog reda sjednice Vlade od 31. maja 1946. godine, koja je glasila: *Pitanje prenosa katastarskih knjiga Kruševice iz Trebinja.* Pod ovom tačkom, zabilježeno je sljedeće: *Ministar (Hamdija) Čemerlić potavlja pitanje da li da se daju crnogorskoj vladi knjige kruševljanske opštine koja je izdvojena 193(?) iz sastava trebinjskog sreza i pripojene srezu Herceg Novi (sreskoj ispostavi sreza Kotor o.p.). Poslije diskusije u kojoj su učestvovali drugovi (Hamdija) Čemerlić, (Vlado) Šegrt, (Novak) Mastilović i (Uglješa) Danilović, zaključeno je da ministar Šegrt vidi raspoloženje naroda i referiše na sjedici.* I, umjesto da se ovim pitanjem ozbiljno pozabave i čitavu stvar s prebacivanjem bivše općine *Primorje* s njenim katastarskim općinama *Sutorina* i *Kruševica* iz trebinjskog u kotorski srez izvedu na čistac, zaključeno je da ministar poljoprivrede Vlado Šegrt (rođen u selu Lastva kod Trebinja o.p.) vidi *raspoloženje naroda* (naglasio J.M.). Sasvim je izvjesno da *raspoloženje naroda* nije ni utvrđivano, jer su morale biti provedene ili anketa ili referendum, što tada nije bilo poznato i da su knjige i snimci predati Crnoj Gori. Nakon toga o ovom pitanju više nigdje nema traga.

U maju 1946. sekretar Skupštine FNRJ Mile Peruničić uputio je dopis federalnim jedinicama da mogu izvršiti korekcije granica i o tome dostaviti prijedloge i dokumentaciju, ali se Bosna i Hercegovina nije oglasila, a Crna Gora nije ni imala potrebe da to čini. Nova mogućnost za razgraničenje s Crnom Gorom u području Sutorine ukazala se podizanjem *Odluke o ukidanju i nevažnosti svih pravnih propisa donijetih od strane okupatora i njihovih pomagača za vrijeme okupacije; o važnosti odluka koje su za to vrijeme donijete; o ukidanju pravnih propisa koji su bili nas nazi u času neprijateljske*

okupacije od 3. februara 1945. godine na razinu zakona donošenjem 23. oktobra 1946. godine izmijenjenog i prečišćenog teksta *Zakona o nevažnosti pravnih propisa donijetih prije 6. aprila 1941. godine i za vrijeme neprijateljske okupacije*. U čl. 2 Zakona stajalo je samo sljedeće: *Pravni propisi (zakoni, uredbе, naredbe, pravilnici i dr.) koji su bili na snazi na dan 6. aprila 1941. izgubili su pravnu moć*.

U čl. 3 Prezidijum Narodne skupštine zadržao je pravo da se pojedina pravila sadržana u zakonima i drugim pravnim propisima spomenutim u čl. 2 Zakona primjenjuju, određujući pri tome potrebne izmjene i dopune. To je pravo dato i skupštinama narodnih republika za pravne propise čije donešenje na temelju ustava FNJ spada u nadležnost republika. Ali, ni ova, najčvršća zakonska osnova za povrat područja Sutorine Bosni i Hercegovini, nije iskorištena.

Izgleda da je, ipak, nekome u Pokrajinskom komitetu (PK) Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) za Bosnu i Hercegovinu proradila savjest. Početkom februara 1947. godine ovo je tijelo depešom putem Politbira Centralnog komiteta (CK) KPJ od PK KPJ za Crnu Goru zatražilo povrat Herceg Novog i Igala, a time i područja *Sutorine*, koja se prostire od Tople kod Igala do hrvatske granice na Debelom Brdu i rtu Oštro. O zahtjevu PK KPJ za BiH raspravljao je PK KPJ za Crnu Goru na sjednici od 23. februara 1947. godine i donijelo zaključak da se zahtjev odbije, a Bosni i Hercegovini je ponuđeno da na području može graditi svoje objekte. Na osnovu do danas dostupnih pisanih dokumenata, ovo je se može smatrati jednim pokušajem da se područje Sutorine vrati matici zemlji.

Državna komisija za granice pokušala je 1947. godine povezati dijelove teritorije Republike Hrvatske tako što bi Bosni i Hercegovini zatvorio pripadajući dio područja Poluotoka Klek, a kao naknadu za to ostaviti joj Sutorinu radi mogućnosti izlaska na otvoreno more. Taj tekst glasi: *Prilikom utvrđivanja granica između pojedinih republika unutar bivše Jugoslavije, tadašnja Komisija za granice u prvoj fazi rada zaključila je da nekadašnji izlaz turske Bosne i Hercegovine na more u Kleku (Neumu) zatvori, kako se područje Hrvatske ne bi dijelilo na dva dijela, a da se Bosni i Hercegovini ostavi izlaz na more u Sutorini u Boki Kotorskoj*. Ovdje je zatvoriti značilo oduzeti Bosni i Hercegovini pripadajući dio poluotoka Klek i zadovoljiti je time što bi joj bio ostavljen njen drugi izlaz na otvoreno more u Sutorini. Ovo je nedvosmisleno značilo da je Državna komisija za granice područje Sutorina držala sastavnim dijelom Bosne i Hercegovine. Na osnovu ovakvog rješenja sačinjena je politička karta Bosne i Hercegovine bez dijela Poluotoka Klek, koji je trebao pripasti Republici Hrvatskoj i područja Sutorine koje je ostalo u sastavu Republike Bosne i Hercegovine.

Državna komisija za granice i sljedeće je 1948. godine zastupala isti stav, ali to nije dugo potrajalo, budući da poslije toga ni na jednoj političkoj karti Jugoslavije područje Sutorine više nije prikazivano kao izlaz Bosne i Hercegovine na otvoreno more, jer je navodno to područje postalo sastavni dio Crne Gore. Tada je donesena odluka da se kao ne postalo sastavni dio Crne Gore. Kao da se radi o piljarnici, a ne o državi.

Ovakve odluke Državne komisije zorno pokazuju kako ni ona nije poštovala odredbu Ustava FNRJ iz januara 1946. godine po kojoj je jedino Narodna Skupština FNRJ ovlaštena za razgraničenja između narodnih republika, a ni njen

dopis iz maja iste godne federalnim jedinicama po kojemu mogu izvršiti korekcije granica i o tome Skupštini dostaviti prijedloge i dokumentaciju na razmatranje i možebitno davanje saglasnosti i o postignutim sporazumima, nego je sebi prisvojila pravo da prekraja međurepubličke granice. Nisu pronađeni pisani spomenici iz kojih bi se moglo utvrditi da li je na ovo bilo prigovora od strane Republike Bosne i Hercegovine.

Nakon takvog betoniranja stanja stvari, Crna Gora je 15. aprila 1947. godine donijela *Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne republike Crne Gore*. Ovim Zakonom prestali su postojati mjesni narodni odbori Kruševice, Mokrinje i Sutorina u kojima su bila sela područja Sutorine i ona su se našla u sastavu mjesnih narodnih odbora Igalo i Meteriz. Ali to, razumije se, nije imalo nikakve veze s izmjenom republičkih granica u odnosu na područje Sutorine, je još jednom potvrđeno da je područje Sutorine sastavni dio njene teritorije. Ubrzo nakon toga i Bosna i Hercegovina je 7. jula 1947. godine donijela novi *Zakon teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine*, kojim je potvrđeno ono što je navedeno i u *Zakonu* iz 1945. godine: područje Sutorine je u granicama Crne Gore. Tako je ostalo sve do izdvajanja Bosne i Hercegovine iz sastava SFRJ, odnosno do današnjih dana. Iz toga bi se moglo zaključiti da je, zacijelo, postojao nepisani dogovor o prečutnom prepuštanju područja bivše političke općine *Primorje* Crnoj Gori.

Konačno, u tački 6, čl. 23 *Ustavnog zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja NR BiH i republičkih organa vlasti* od 20. januara 1953. godine stoji da *u isključivu nadležnost Narodne skupštine spada i odlučivanje o promjeni granica između NR BiH i drugih narodnih republika uz potvrdu Savezne narodne skupštine*.

Utvrđivanje granica među novim državama nastalih raspadom Jugoslavije 1992. Godine

Ujedinjene nacije su 1992. utemeljile četvoročlanu Arbitražnu komisiju za pitanja granica među bivšim jugoslavenskim republikama, na čije čelo je izabran bivši predsjednik Ustavnog suda Francuske Robert Badinter, a po njegovom prezimenu je ova komisija postala poznata kao *Badinterova komisija*. Komisija je zaključila da su kopnene granice među republikama one koje su zatečene na dan *priznanja državnosti* (za BiH 6. aprila 1992.), dok morske granice bivše republike moraju rješavati međusobnim sporazumima ili arbitražom. To znači da je Bosna i Hercegovina stekla pravo tražiti ispravku morske granice sa Crnom Gorom i povrat područja Sutorine. Ali to ni do danas nije učinjeno. Naknada za izgubljeno područje Sutorine na papiru ukinuti izlaz Bosne i Hercegovine na more u Kleku (Neumu) ponovo otvori (u značenju vrati Bosni i Hercegovini). Vrlo je znakovito da Državna komisija za granice nije navela na koji način je područje Sutorine.

Područje bivše političke općine Sutorina mora biti vraćeno Bosni i Hercegovini

Uzimajući u obzir sljedeće činjenice:

- prvo, da je tzv. Područje Sutorina u sastavu župe, nahije i kotara (sreza)

Trebinje bila od 1382. do 1936. godine, odnosno 554 godine, pa je historijsko pravo Bosne na to područje neporecivo,

- drugo, nije postojao nikakav opravdani razlog za izdvajanje područja Sutorine iz sreza trebinjskog i njenog priključivanja sreskoj ispostavi Herceg Novi kotorskog sreza,

- treće, da je po Bosni i Hercegovini priznato pravo na one granice koje su utvrđene odredbama Berlinskog kongresa iz 1878. godine, prema koji ma je Područje Sutorine bilo u sastavu kotara (sreza) Trebinje,

- četvrto, da su Zakonom iz 1946. poništene sve pravne stečevine jugoslavenske države između dva svjetska rata, pa prema tome i sporna *Uredba i Rješenje*, stavljene van snage,

- peto, da se, prema zaključku Badinterove komisije, morske granice između bivših republika smatraju konačnim samo ukoliko su dvije strane u tome saglasne i

- šesto, ne postoji nikakav međudržavni ugovor između Bosne i Hercegovine i Crne Gore o ustupanju Sutorine Crnoj Gori, a možebitni usmeni dogovori političkih rukovodilaca, u međudržavnim odnosima nemaju nikakvu pravnu snagu.

Prema tome, svi su dokazi o vraćanju područja *Sutorine* Bosni i Hercegovini na njenoj strani. Od Crne Gore treba zatražiti da Sutorinu vrati mirnim putem. Ukoliko to ne želi učiniti, stvar treba pokrenuti pred *Međunarodnim sudom pravde* u Den Haagu. Dakle, na isti način kako je to pravo iskoristila i Crna Gora u sporu s Hrvatskom na Prevlaci.

Ne treba trošiti veliki novac na ime troškova spora, jer Međunarodni sud pravde može donijeti jedino pravedeno rješenje i presuditi povrat područja Sutorine Bosni i Hercegovini. Pred tim sudom ulogu igraju samo vjerodostojni dokazi o pravu na kojem temelji svoj posjed nad tuđom teritorijom. To što Bosna i Hercegovina do sada nije zatražila ostvarenje svoga prava, za Međunarodni sud pravde nema nikakvog značaja, jer u ovom slučaju potraživanje nije vremenski ograničeno.

Dobar primjer rješavanja spora u priobalnom pojasu je spor između Rumunije i Ukrajine, koji je nastao dok je ova bila u sastavu Sovjetskog saveza, a riješen je 2004. godine kad je ova bila samostalna međunarodno priznata država. Nakon Drugog svjetskog rata, Sovjetski savez je prigrabio rumunjski priobalni pojas u površini od oko 15.000 km² i tako je ostalo do njegovog raspada 1992. godine, jer o vođenju nekog spora pred međunarodnim sudom protiv Sovjetskog saveza nije moglo biti ni govora. Nakon raspada Sovjetskog saveza sporni pojas se našao u sastavu osamostaljene Ukrajine. Kad je Rumunija odlučila da svoju teritoriju povrati, s Ukrajinom, kao pravnom sljednicom Sovjetskog saveza na pripaljoj teritoriji, povela je 2004. godine spor pred Međunarodnim sudom pravde u Den Haagu. Presudom za koju je glasalo svih 15 sudaca, Rumunija je dobila četiri petine sporne površine od oko 12.000 km². Procjenjuje se da na toj površini nalaze rezerve od 100 milijardi m³ plina i 10 miliona tona sirove nafte.

Iako se nakon podastiranja navedenih činjenica ne bi mogla očekivati nepovoljna odluka Suda po Bosnu i Hercegovinu, kakva god bude, obavezujuća

je za obje strane. Dotle, niko u Bosni i Hercegovini nije ovlašten da potpiše ugovor o teritorijalnom razgraničenju s Crnom Gorom na moru. U protivnom, trebao bi biti optužen za veleizdaju zemlje i tajno brisan s političke scene.

LITERATURA

- Božić, I.: *Dubrovnik i Turska u XIV. i XV. veku*, PI SAN Knjiga 10, 1952.
- COATCRISPER Croatica Christiana Periodica, Zagreb
- GNČ Godišnjica Nikole Čupića, Beograd GPMK Godišnjak PMK
- GZM Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
- IZ Istorijski zapisi, Cetinje
- POF Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo
- POMZBOR Pomorski zbornik, Dubrovnik RAD Rad JAZU
- ŠIŠZBOR Šišićev zbornik, Zagreb VAHDS Vjesnik Arhiva hrvatsko-dalma-tinsko-slavonskog, Zagreb
- VOJSKA Organ vojske Srbije, Beograd
- Ćorović, V.: *Historija Bosne I*, PI SKA, Knjiga 129, DIS Knjiga 53, Beograd, 1940.
- Dedijer, V.: *Dnevnik 1-3: Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* Zagreb-Ljubljana-Rijeka, 1981.
- Đonović, B.N.: *Sutorina und die Römische funde*, Dubrovnik, 1906.
- Đorđević, Jasmina: *Nahije Dračevice i Riđani sredinom XV vijeka*, Titograd, 1990.
- Dragojlović, D.: *Krstjani i jeretička crkva bosanska, u knjizi Bogumilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji*, PI BALKIN SANU, Knjiga 30, Beograd, 1987.
- Hajdarhodžić, H.: *Dubrovačke i mletačke pripreme pred razgraničenje 1699. godine*, AGHB 11-12, 1985., 312-321
- Ibrahimbegović, O.: *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, VKBI, PI 38, Sarajevo, 1988.
- Ivanišević, P.: *Doživljaji i uspomene*, SANU i Arhiv Vojvodine, Beograd- Novi Sad, 2001.
- Kostić, R. J., Miladinović, M.: *Trgovački centri i putovi po srpskim zemljama u srednjem veku i u tursko-istoriska studija*, GNČ 10, 1900., 1-56
- Kovačević, E.: *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici prema odredbama Karlovačkog mira*, PI OIS, Sarajevo, 1973.
- Kruhek, M., Pavlović, A.: *Granice Republike Hrvatske u svijetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718)*, COAT-CRISPER 28, 1991., 105-137.
- Litričin, J.: *Dubrovnik u ratu Sv. lige 1538-1540*. rukopis magistarskog rada, Titograd (‘)
- Lučić, J., Obad, S.: *Konavoska prevlaka*, MH, Dubrovnik, 1994.
- Ljubić, Š.: *O odnošajima među republikom Mletačkom i Dubrovačkom*, RAD JAZU 54, 1880., 62-159
- Marović, B., Bošković, P.: *Linije na mermeru crtali političari*, VOJSKA, 1, 1992, 4: 32, Beograd, 1992..
- Milović, Đ.: *Odrzi Karlovačkog mira na teritoriju Herceg Novog i Risna (prema arhivskim dokumentima mletačkih vlasti)*, IZ 10, 1957., 1-2: 243-252
- Mustać, I.: *Granice Dubrovačke republike*, u Zborniku: Diplomacija Dubrovačke republike, Zagreb, 1999.
- Novak, G.: *Borba Dubrovnika za slobodu: Dubrovačka diplomacija na mirovnom kongresu u Požarevcu*, ŠIŠIČZBOR, 1929., 655-

- Obad, Stijepo, Dekoza, Serdo, Maslač, Suzana: *Južne granice Dalmacije: od XV st. do danas*, DAZ, 1999. *Dalmacije*, DAZ, Zadar.
- Pelidija, E.: *Bosanski elajet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, Sarajevo, 1989.
- Pleterski, J.: *Perspektiva federativnog uređenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe*, AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943), Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973., Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 1973.
- Poparić, B.: *Hercezi Svetoga Save (50 godina povijesti Hercegovачke)*, Školski program c. i k. Velike gimnazije u Sapljetu za godinu 1894-95., Split, 1895.
- Popović, T.: *Spisak hercegovачkih name- snika u XVI veku*, POF 16-17 (1966- 67), 1970., 93-99
- Popović, K. T.: *Herceg Novi, Istorijske bilješke*, Knjiga prva 1382-1797., Herceg Novi, 1924.
- Pucić, M.: *Spomenici srpski od 1395. do 1423., to jest pisma od republike dubrovačke kraljevima, despotima, vojvodama i knezovima srbskiem, bosanskiem i primorskiem (prepisao iz Dubrovačke arhive Medo Pucić)*, Beograd, DSS Knjiga 1, 1858. i Knjiga 2, 1862.
- Pušić, I.: *Arheološki lokaliteti i stanje arheološke nauke u Boki Kotorskoj*, BOKA 1, Kotor, 1969., 7-21; *Hercegnovska luka i pristanište u srednjem vijeku*, GPMK 27-28, (1879.-1980.), 10980., 23-35
- Raguž, J.: *Herceg Novi se izdvaja iz Crne Gore i pripaja Republici Srpskoj (5)*, GLAS GRADA (Dubrovnika), broj 125 od 10. kolovoza 2007.
- Ršumović, R.: *Sutorina*, PI SAN Knjiga 27, 1953., 53-93
- Sambrailo, B.: *Izlaz Bosne na Jadran (Klek-Sutorina) (XVII i XVIII st., POMOZBOR 4*, 1966., 403-418
- Stanojević, G.: *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskimratovima XVI-XVIII. vijeka*, PI IIB Knjiga 14, Beograd, 1970.
- Šerović, D.P.: *Nekoliko riječi o imenu varo- ši Hercegnovoga*, IZ 1/1, 1948., 5-6: 369- 370; *Herceg Novi kao pomorsko-trgovački grad*, GPMK 5, 1956., 13-24
- Tadić, J.: *Španija i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd, 1932.
- Traljić, S.: *Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XV. i XVII. st.*, Radovi Institutu- ta (Centra) JAZU, 20, Zadar, 1973.
- Truhelka, Ć.: *Još o testamentu gosta Radina i patarenima*, GZM 25, 1913., 3-4: